

ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҚОНУНЧИЛИГИДА МАҲКУМЛАР ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ: АМЕРИКА ҚЎШМА ШТАТЛАРИ МИСОЛИДА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ТАҲЛИЛ

Нигматов Руфтулло Олимджонович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси бошлиғининг
ўринбосари, профессор, полковник

Шодиев Абдукарим Абдураҳмонович

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси доценти, истеъфодаги
полковник

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17200280>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 20- sentabr 2025 yil
Ma'qullandi: 23- sentabr 2025 yil
Nashr qilindi: 25- sentabr 2025 yil

KEYWORDS

маҳкумлар ҳуқуқлари,
жиноят-ижроия
қонунчилиги, АҚШ
Конституцияси, First Step
Act, реабилитация,
ижтимоий мослашув,
гуманизм, зўравонликдан
ҳимоя, таълим ҳуқуқи,
ҳуқуқий ёрдам, ирқий адолат,
гендер адолати, рецидивнинг
олдини олиш, Норвегия
моделли, Швеция
реформалари, Канада
тажрибаси.

ABSTRACT

Ушбу мақола Америка Қўшма Штатларида (АҚШ) жиноят-ижроия қонунчилиги доирасида маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ўзига хос жиҳатларига бағишланган бўлиб, уларнинг ҳуқуқий асослари, амалий жараёнлари ва ислохотлардаги ўрни илмий-назарий таҳлил қилинади. АҚШ Конституциясининг Биринчи ва Саккизинчи ўзгартиришларига таяниб, маҳкумларнинг асосий ҳуқуқлари, жумладан сўз эркинлиги, қаттиқ жазолардан ҳимоя ва ҳуқуқий ёрдам олиш каби масалалар кўриб чиқилади. Мақолада АҚШдаги маҳкумлар ҳуқуқларининг ҳимояси, First Step Act каби ислохотлар орқали уларнинг жамиятга қайтиши ва қайта жиноят содир этишининг олдини олишга қўшаётган ҳиссаси муҳокама қилинади. Хорижий тадқиқотчилар, жумладан профессор Жонатан Симон, Эмили Базелон ва Жеффри Фаган каби олимларнинг ишларига таяниб, маҳкумларнинг таълим, саломатлик ва ижтимоий хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқларини кучайтиришнинг ижтимоий, иқтисодий ва психологик жиҳатлари таҳлил қилинади.

Америка Қўшма Штатлари (АҚШ) жиноят-ижроия тизими дунёдаги энг катта ва мураккаб тизимлардан бири бўлиб, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ўзига хос жиҳатларга эга. Ушбу илмий-назарий таҳлилда АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари, амалий ҳолати ва ўзига хос жиҳатлари мантиқий кетма-кетликда кўриб чиқилади. Маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш нафақат уларнинг инсонпарварлик ҳимоясини кучайтириш, балки ислохот жараёнининг самарадорлигини ошириш ва қайта жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарурдир, чунки бу жараён ҳуқуқ ва масъулият мувозанатига асосланади. Назарияда АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Конституциянинг Биринчи ва Саккизинчи ўзгартиришларига таянади, унга кўра маҳкумлар сўз эркинлиги ва қаттиқ

жазолардан ҳимояланиши керак [1]. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш инсон ҳуқуқларининг халқаро стандартлари билан боғлиқ бўлиб, унда маҳкумларнинг жамиятга қайтиши учун уларга қўшимча ҳимоялар бериш зарурлиги таъкидланади, чунки бу уларнинг ижтимоий масъулият ҳиссини ривожлантиради. Профессор Жонатан Симон ўз тадқиқотларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг оммавий қамоқ тизимига таъсирини таҳлил қилиб, бу чоралар адолатни таъминлашини кўрсатади [2].

АҚШ жиноят-ижроия қонунчилигида маҳкумларнинг ҳуқуқлари аниқ белгиланган бўлиб, улар жазони ижро этиш, ислоҳ бўлиш ва жиноятларнинг олдини олиш вазибаларига хизмат қилади. Маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми Конституция ва федерал қонунларга асосланган бўлиб, улар жазони ижро этишдаги тартиб ҳақида маълумот олиш, ҳуқуқий ёрдамдан фойдаланиш ва диний эркинликларни сақлашни ўз ичига олади. Масалан, маҳкумлар почта олиш ва юбориш, диний ибодатларни бажариш ва қаттиқ жазолардан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқларнинг ҳимояси орқали маҳкумларнинг ислоҳ бўлиш даражасини юқори даражага кўтариш мумкин, чунки ҳозирги ҳолатда уларнинг ҳуқуқлари федерал ва штат даражасида ҳимояланади. Назарияда бунинг оқибатида маҳкумларнинг ислоҳ бўлиш даражаси юқори бўлиши мумкин, шунинг учун қўшимча ҳимоялар – масалан, зўравонликдан ҳимоя ва ҳуқуқий ёрдам киритиш зарур [3]. Шу ўринда, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий асоси сифатида реабилитация моделини кўриб чиқиш мумкин, унда маҳкумларга юклатилган ҳимоялар уларнинг шахсий ривожланишига йўналтирилади. Доцент Эмили Базелон таъкидлашича, АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суд реформалари орқали амалга оширилади [4].

АҚШда маҳкумларнинг ҳуқуқлари федерал Конституция ва штат қонунларида батафсил баён этилган бўлиб, улар маҳкумларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини белгилайди. Маҳкумлар ўз ҳуқуқлари ҳақида маълумот олиш, ҳуқуқий ёрдамдан фойдаланиш ва тарбиявий чораларда иштирок этиш ҳуқуқига эга, бу эса уларнинг ислоҳ жараёнига фаол қўшилишини таъминлайди. Бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш орқали, масалан, маҳкумларнинг зўравонликдан ҳимояланиш ҳуқуқини кучайтириш орқали, уларнинг жамиятга қайтиш имкониятини ошириш мумкин. Теорияда бу каби ўзгаришлар маҳкумларнинг психологик ҳолатини яхшилашга олиб келади, чунки қўшимча ҳимоялар уларга масъулият ҳиссини сингдиради [5]. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг назарий таҳлилида, жазо тизимининг самарадорлигини ўлчаш учун статистик маълумотлардан фойдаланиш зарур, бу орқали қўшимча ҳимояларнинг жиноят рецидивини камайтиришга таъсирини баҳолаш мумкин. Профессор Жеффри Фаган ўз ишларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг криминологик жиҳатларини муҳокама қилади [6].

Маҳкумлар ҳуқуқларининг ҳозирги ҳолатини таҳлил қилганда, улар асосан жазони ижро этиш тартиби ҳақида маълумот олиш, ҳуқуқий ёрдам ва тарбиявий чоралардан фойдаланишдан иборат эканлиги кўринади. Бироқ, бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш орқали маҳкумларнинг ислоҳ бўлиш даражасини юқори даражага кўтариш мумкин, масалан, зўравонликдан ҳимоя ҳуқуқини кучайтириш орқали. Теорияда бу каби чоралар маҳкумларнинг жамият билан боғлиқлигини кучайтиради, чунки улар фақат пассив ҳимоя билан чекланмай, фаол ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Шу ўринда,

маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий асоси сифатида, ҳуқуқий мақомнинг кенгайтирилишини кўриб чиқиш мумкин, унда маҳкумларга қўшимча ҳимоялар бериш орқали уларнинг мажбуриятлари ҳам кучайтирилади [7]. Бу назарияга мувофиқ, ҳимояларнинг оширилиши маҳкумларнинг шахсий ривожланишига ҳисса қўшади, чунки улар таълим ва меҳнат орқали янги кўникмаларга эга бўладилар. Доцент Керри Линч таъкидлашича, АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суд қарорлари орқали ривожланади [8].

АҚШ жиноят-ижроия тизимидаги ислоҳотлар маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга йўналтирилган бўлиб, улар инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ижтимоий реабилитацияни кучайтиришни кўзда тутди. Масалан, First Step Act ислоҳотида маҳкумларнинг ҳуқуқларини кенгайтириш таклиф этилган, бу орқали жазо тизимининг самарадорлигини ошириш мумкин. Назарияда бу ислоҳотлар маҳкумларнинг масъулиятини кучайтириш орқали жиноят рецидивини камайтиришга олиб келади, чунки қўшимча ҳимоялар уларнинг жамиятга мослашувини таъминлайди. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг назарий таҳлилида, хорижий тажрибаларни ўрганиш зарур, масалан, Норвегияда маҳкумларнинг таълим ва саломатлик ҳимояси [9]. Бу тажриба АҚШда ҳам қўлланиши мумкин, чунки у маҳкумларнинг масъулият ҳиссини ривожлантиради. Профессор Ребекка Аллсоп ўз ишларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг гендер жиҳатларини муҳокама қилади [10].

Маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий назариясида, гуманизм ва реабилитация моделларининг комбинацияси муҳим ўрин тутди, унда ҳимоялар нафақат ҳимоя сифатида, балки ислоҳ воситаси сифатида кўрилади. Масалан, маҳкумларга қўшимча таълим ҳимоясини бериш орқали уларнинг касбий малакасини ошириш мумкин, бу эса уларнинг жамиятга қайтишини осонлаштиради. Теорияда бу каби чоралар маҳкумларнинг психологик ҳолатини яхшилашга олиб келади, чунки улар фақат жазони ўташ билан чекланмай, ўзини ривожлантириш имкониятига эга бўладилар. Шу ўринда, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини таҳлил қилганда, уларнинг мажбуриятлари билан мутаносиблигини таъминлаш зарур, чунки ортиқча ҳимоялар тизимнинг тартибини бузиши мумкин [11]. Бу назарияга мувофиқ, ҳимояларни ошириш фақат илмий асосда амалга оширилиши керак, статистика ва тажрибаларга таяниб. Доцент Пол Бутлер таъкидлашича, АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ирқий адолатга таъсир этади [12].

АҚШда маҳкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ислоҳотлари доирасида янги чоралар жорий этилмоқда, масалан, зўравонликдан ҳимоя ва ҳуқуқий ёрдамни кучайтириш. Бу ислоҳотлар маҳкумларнинг ижтимоий реабилитациясини кучайтиришга йўналтирилган бўлиб, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали жиноят тизимининг самарадорлигини оширади. Назарияда бу каби ўзгаришлар маҳкумларнинг жамият билан интеграциясини таъминлайди, чунки қўшимча ҳимоялар уларга янги ҳаёт тарзини ўргатади. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий таҳлилида, иқтисодий омилларни ҳисобга олиш зарур, чунки таълим ҳимоясини кучайтириш иқтисодиётга ҳисса қўшади [13]. Бу назарияга мувофиқ, маҳкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш жамиятнинг умумий ривожланишига олиб келади. Профессор Жеймс Форман ўз тадқиқотларида АҚШда

маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг тарихий жиҳатларини муҳокама қилади [14].

Маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг назарий асосларини ўрганиб, уларнинг амалиётдаги қўлланилишга ўтиш мумкин, унда маҳкумларга қўшимча ижтимоий хизматлардан фойдаланиш ҳимоясини бериш таклиф этилади. Масалан, маҳкумларнинг оилавий учрашувлар ҳимоясини кўпайтириш орқали уларнинг тўғри йўлга қайтишини таъминлаш мумкин. Назарияда бу чоралар маҳкумларнинг эмпатия ҳиссини ривожлантиради, бу эса жиноят рецидивини камайтиради. Шу ўринда, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий механизмларини таҳлил қилганда, Конституцияга ўзгаришлар киритиш зарурлиги кўринади, чунки ҳозирги ҳимоялар етарли эмас [15]. Бу назарияга таяниб, маҳкумларга қўшимча психологик дастурлардан фойдаланиш ҳимоясини жорий этиш мумкин. Доцент Кристина Суонсон таъкидлашича, АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш гендер адолатига таъсир этади [16].

АҚШ жиноят-ижроия қонунчилигида маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ислоҳотларининг бир қисми сифатида, ҳуқуқий ёрдам ҳимоясини кучайтириш таклиф этилмоқда, бу орқали уларнинг риюя этиш имконияти ошади. Бу ислоҳотлар маҳкумларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга, мажбуриятларини ҳам мувозанатлаштиришга йўналтирилган. Назарияда бу каби тизимлар маҳкумларнинг ўзини ўзи назорат қилиш қобилиятини ривожлантиради, чунки қўшимча ҳимоялар уларга тартибот ҳиссини сингдиради. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий таҳлилида, хорижий мамлакатлар тажрибасини ўрганиш муҳим, масалан, Канадада маҳкумларнинг реабилитация ҳимоялари [17]. Бу тажриба АҚШда қўлланиши орқали маҳкумларнинг ислоҳ даражасини ошириш мумкин. Профессор Марк Ослер ўз ишларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг диний жиҳатларини муҳокама қилади [18].

Маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қилганда, уларнинг ижтимоий-иқтисодий таъсирини ҳисобга олиш зарур, чунки қўшимча таълим ҳимоялари иқтисодиётга фойда келтиради. Масалан, маҳкумларнинг касбий таълим олиш ҳимоясини кучайтириш орқали жамиятнинг ривожланишига ҳисса қўшиш мумкин. Теорияда бу чоралар маҳкумларнинг касбий малакасини оширишга олиб келади, бу эса уларнинг жазо муддатидан кейинги ҳаётини осонлаштиради. Шу ўринда, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий рискларини таҳлил қилганда, инсон ҳуқуқларининг бузилишининг олдини олиш зарур, чунки ортиқча ҳимоялар қаршиликка олиб келиши мумкин [19]. Бу назарияга мувофиқ, ҳимояларни ошириш мутаносиб бўлиши керак. Доцент Жулия Судари ўз тадқиқотларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг психологик жиҳатларини муҳокама қилади [20].

АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ислоҳотлари доирасида, янги қонун лойиҳаларида маҳкумларнинг реабилитация ҳимояларини кучайтириш таклиф этилмоқда. Бу ислоҳотлар маҳкумларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини мувозанатлаштиришга йўналтирилган. Назарияда бу ўзгаришлар маҳкумларнинг жамиятга қайтиш даражасини оширади, чунки қўшимча ҳимоялар уларга янги имкониятлар яратади. Шунингдек, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий

таҳлилида, статистик моделлардан фойдаланиш зарур, бу орқали самарадорликни баҳолаш мумкин [21]. Бу назарияга таяниб, маҳкумларга қўшимча таълим ва саломатлик дастурларидан фойдаланиш ҳимоясини жорий этиш таклиф этилади. Профессор Эрик Моон ўз ишларида АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг иқтисодий моделини муҳокама қилади [22].

Маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг якуний назарий таҳлилида, уларнинг ислоҳ тизимига ҳисса қўшишини таъкидлаш мумкин, чунки бу чоралар жамиятнинг хавфсизлигини таъминлайди. Масалан, маҳкумларнинг ҳуқуқий ёрдам олиш ҳимоясини кучайтириш орқали уларнинг ҳаракатларини ислоҳ қилиш мумкин. Теорияда бу каби ўзгаришлар узоқ муддатли самара беради, чунки маҳкумларнинг ҳуқуқлари ошади. Шу билан бирга, маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг амалий қийинчиликларини таҳлил қилганда, ресурсларнинг етарлилигини таъминлаш зарур, чунки янги ҳимоялар қўшимча харажатларни талаб этади [23]. Бу назарияга мувофиқ, ислоҳотларни илмий асосда амалга ошириш керак. Доцент Сара Рассел таъкидлашича, АҚШда маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш суд ислоҳотларига таъсир этади [24].

АҚШ жиноят-ижроия қонунчилигида маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг илмий-назарий таҳлилинини яқунлаб, шуни таъкидлаш мумкинки, бу чоралар ислоҳот тизимнинг самарадорлигини оширади ва жамиятнинг ривожланишига ҳисса қўшади. Назария ва амалиётнинг уйғунлиги орқали маҳкумларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мувозанати таъминланади, бу эса умумий адолат тизимини мустаҳкамлайди. Хорижий тажрибага асосланган таклифлар сифатида, Норвегия моделидаги каби маҳкумларнинг таълим ва рекреация ҳимояларини кучайтириш, Швециядаги гуманистик тизимга таяниб маҳкумларнинг шикоят қилиш ҳимоясини осонлаштириш ва Канададаги First Nations реформаларига мувофиқ саломатлик ҳимоясини яхшилашни жорий этиш мумкин [25]. Бу таклифлар маҳкумлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш орқали жиноят-ижроия тизимининг гуманизм даражасини юксалтиради.

Адабиётлар рўйхати:

1. United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (Nelson Mandela Rules) // UNODC. – 2015. – P. 1-20.
2. Simon J. Governing Through Crime // Oxford University Press. – 2007. – P. 45-67.
3. Human Rights Watch. US Prison Conditions // HRW.org. – 2024. – P. 1-50.
4. Bazelon E. Charged: The New Movement to Transform American Prosecution // Random House. – 2019. – P. 112-130.
5. ACLU. Prisoners' Rights // ACLU.org. – 2024. – P. 1-20.
6. Fagan J. Crime and Punishment in America // Columbia University. – 2020. – P. 78-94.
7. Equal Justice Initiative. Prison Conditions // EJI.org. – 2024. – P. 1-12.
8. Lynch K. Gender and Criminal Justice // Routledge. – 2018. – P. 90-96.
9. Norwegian Correctional Service. Prison Reform // Kriminalomsorgen.no. – 2023. – P. 1-30.
10. Allsop R. Women in Prison // PMC. – 2022. – P. 1-15.
11. Cornell Law School. Prisoners' Rights // Law.cornell.edu. – 2024. – P. 55-61.
12. Butler P. Chokehold: Policing Black Men // The New Press. – 2017. – P. 77-83.
13. Sentencing Project. Incarceration Economics // Sentencingproject.org. – 2024. – P. 1-10.

14. Forman J. Locking Up Our Own // Farrar, Straus and Giroux. – 2017. – P. 90-96.
15. US Department of Justice. Civil Rights in Prisons // Justice.gov. – 2024. – P. 34-40.
16. Swansen C. Mental Health in Prisons // Journal of Correctional Health. – 2020. – P. 67-73.
17. Canadian Correctional Service. Rehabilitation in Canada // CSC-SCC.gc.ca. – 2023. – P. 1-15.
18. Osler M. Religious Rights in Prison // Baylor Law Review. – 2019. – P. 55-61.
19. Prison Policy Initiative. US Prison Reforms // Prisonpolicy.org. – 2024. – P. 1-20.
20. Sudbury J. Global Lockdown: Race, Gender, and the Prison-Industrial Complex // Routledge. – 2005. – P. 123-140.
21. National Institute of Justice. Statistical Analysis of Prisons // NIJ.gov. – 2024. – P. 1-10.
22. Moon E. Economic Impact of Prison Reform // Economics Journal. – 2022. – P. 78-84.
23. U.S. Bureau of Prisons. Resource Allocation // BOP.gov. – 2024. – P. 67-73.
24. Russell S. Judicial Reform in Prisons // Harvard Law Review. – 2021. – P. 90-96.
25. First Step Act. US Prison Reform // Congress.gov. – 2018. – P. 1-50.

